

Formative Evaluation of “Típní to”, a School-based

Vanek, M.^{1,2}, Pavlas Martanová, V.¹, Kulhánek, A.^{2,3}

1 | Department of Psychology, Faculty of Education, Charles University, Prague, Czech Republic

2 | Jules and Jim, a registered institute, Prague, Czech Republic

3 | Department of Addictology, First Faculty of Medicine, Charles University and General University Hospital in Prague, Czech Republic

Citation | Vanek, M., Pavlas Martanová, V., Kulhánek, A. (2019). Formativní evaluace školského programu specifické tabákové prevence „Típní to!“.

Adiktol. prevent. léčeb. praxi, 2(1), 14–22.

Background and aim | Tobacco smoking is one of the most common risk behaviours among adolescents. One form of prevention may be school-based prevention programmes quality of which may be controlled by evaluation research. This article presents formative evaluation of school-based smoking prevention programme „Típní to!“ which is designed for the 7th grade students. **Method** | Research design of the evaluation was mixed (quantitative-qualitative). Short-term impact of the prevention programme was assessed according to KAB model (knowledge, attitudes and behaviour) implementing pre-post design using questionnaires as data collection method. Questionnaires were assigned twice, shortly before the programme implementation and then 2–3 weeks after realization of the prevention. Need assessment utilized content analysis of data from questionnaires, semi-structured interviews with experienced programme

lecturers and available prevention materials. Sample | Six schools (12 classes) from Czech Republic (N=202) participated in the outcome evaluation and two experienced programme lecturers provided in-depth interviews. **Results** | Analysis showed changes in tobacco risks knowledge, communication skills to refuse cigarettes, decrease of intention to smoke water pipe ($p=0,001$) and strengthening positive attitudes toward smoking ban in restaurants ($p=0,012$). Programme was ineffective in strengthening negative attitudes towards cigarettes smoking ($p=0,150$) and in decreasing tendency to smoke cigarettes ($p=0,420$). Further content analysis describes in detail the strengths and weaknesses of the evaluated programme and specific needs of the target group (eg. topic of stress management, peer influence). **Conclusion** | Despite the fact that this was not a randomized control trial, this evaluation offers suggestions for improving

Keywords | Tobacco smoking – Tobacco control – School-based prevention – Primary prevention – Formative evaluation – Outcome evaluation – Water pipe – Cigarettes

Submitted | 20 July 2018

Accepted | 10 February 2019

Grant affiliation | This paper was supported by the institutional support programme Progres No. Q06/LF1.

Correspondence address | Adam Kulhánek, Department of Addictology, First Faculty of Medicine, Charles University and General University Hospital in Prague, Apolinářská 4, 128 00 Prague 2, Czech Republic

adam.kulhanek@lf1.cuni.cz

Formativní evaluace školského programu specifické tabákové

Vanek, M.^{1,2}, Pavlas Martanová, V.¹, Kulhánek, A.^{2,3}

1 | Katedra psychologie, PedF UK, Praha
2 | Jules a Jim, z. ú., Praha
3 | Klinika adiktologie 1. LF UK a VFN v Praze

Citace | Vanek, M., Pavlas Martanová, V., Kulhánek, A. (2019).
Formativní evaluace školského programu specifické tabákové
prevence „Típní to I“.
Adiktol. prevent. léčeb. praxi, 2(1), 14–22.

Východiska | Kouření tabáku patří mezi nejčastější projevy rizikového chování u dětí a dospívajících. Školská prevence je jednou z forem společenské kontroly tabáku, přičemž evaluační výzkum je důležitým nástrojem pro zvyšování kvality nabízených preventivních programů. Článek představuje hlavní výstupy formativní evaluace školského preventivního programu České koalice proti tabáku s názvem Típní to I pro žáky 7. tříd základních škol a odpovídajících ročníků víceletých gymnázií. **Metodika** | Výzkumný design evaluace byl smíšený (kvantitativně-kvalitativní). Krátkodobý dopad programu byl hodnocen dle modelu KAB (znalosti, postoje, chování) s využitím pre-post designu, přičemž údaje byly od žáků zjištěny formou dotazníku těsně před implementací programu a 2–3 týdny po něm. Součástí formativní evaluace byla také analýza potřeb, která sestávala z obsahové

analýzy dotazníku, rozhovorů se zkušenými lektory programu a analýzou produktů (př. metodika programu). **Soubor** | Výzkumu se zúčastnilo šest škol (12 tříd, 202 žáků) a 2 lektori preventivního programu. **Výsledky** | Krátkodobý efekt preventivního programu se prokázal u znalostí žáků o rizicích užívání tabáku, u schopnosti odmítání cigarety, u snížení intence ke kouření vodní dýmky ($p=0,001$) a u posílení postoje k zákazu kouření v restauracích ($p=0,012$). Jako neefektivní se ukázal být v ovlivnění postoje ke kouření cigaret ($p=0,150$) a intence ke kouření cigaret ($p=0,420$). Obsahová analýza detailně popisuje silné a slabé stránky evaluovaného programu a specifické potřeby prevence užívání tabáku v dané cílové skupině (např. téma zvládnání stresu, vliv vrstevnické skupiny). **Závěr** | Přestože nebyla využita kontrolní skupina, nabízí provedení evaluační výzkum podněty pro

Klíčová slova | Kouření tabáku – Kontrola tabáku – Primární prevence – Školská prevence rizikového chování – Formativní evaluace – Evaluace výsledku – Vodní dýmka – Cigarety

Došlo do redakce | 20. července 2018

Přijato k tisku | 10. února 2019

Grantová podpora | Tento článek byl podpořen institucionálním programem podpory Progres č. Q06/LF1.

1 ÚVOD

Kouření tabáku patří mezi nejčastější projevy rizikového chování u dětí a dospívajících. Prevalence užívání tabáku dosahuje v České republice dlouhodobě vysokých hodnot (Sovinová, Csémy & Kernová, 2014). Denně nebo příležitostně kouří 25,2 % dospělých (Váňová, Skývová & Malý, 2018). Vysoká míra kouření je v ČR charakteristická také pro dětskou populaci. Téměř 70 % 16letých potvrzuje celoživotní zkušenost s cigaretami (Chomynová, Csémy & Mravčík, 2016). Nejméně 1 cigaretu týdně kouří 2 % 11letých, 5 % 13letých a 16 % 15letých (WHO, 2016). Za současné kuřáky tabáku lze označit až pětinu žáků ve věku 13–15 let (Sovinová & Kostelecká, 2017). Účinná školská prevence by proto měla být klíčovým instrumentem vedoucím primárně k formování nekuřáckých postojů a sekundárně k redukci užívání tabáku v populaci.

Primární prevence rizikového chování představuje nehomogenní soubor různých přístupů a intervencí. Z povahy věci má meziorborovou a mezirezortní povahu. Jednotlivé preventivní přístupy současně jsou koncepčně rozvíjeny v různých rezortních liniích (Miovský et al., 2015). Proto je nutné kontrolovat často oscilující kvalitu různých preventivních aktivit. Jednou z možností, jak kvalitu preventivních programů mapovat, je provádění evaluací (Pavlas Martanová, 2012).

Evaluaci preventivního programu lze definovat jako systematické shromažďování, analyzování a interpretování informací o přípravě, průběhu intervence a jejích možných účincích na cílovou skupinu. Na základě cíle evaluace lze rozlišit formativní a normativní evaluaci (Miovský, 2012). Hlavním cílem formativní evaluace je nalézt silné a slabé stránky prevence a navrhnout změny, které povedou ke zlepšení a zdokonalení programu či odstranění jeho slabých stránek. Smyslem je tedy výhradně zlepšení programu či lektora. Naproti tomu hlavním důvodem k provedení normativní evaluace je hodnocení kvality nějakou autoritou zvenku, například kvůli dotačnímu řízení (Miovský, 2012). Při praktické aplikaci je nutné respektovat odlišnosti obou přístupů, například u normativní evaluace by nebylo možné, aby ji prováděl člověk, který program zároveň lektoruje. U formativní evaluace je to však možné a v určitém ohledu dokonce žádoucí. O to větší důraz je však kladen na reflexivitu evaluátora.

Cílem článku je představit hlavní výstupy formativní evaluace primárně preventivního programu Típní to I, což je program školské specifické prevence rizikového užívání tabáku pro 6.–7. třídy a odpovídající ročníky víceletých gymnázií, který je realizován Českou koalicí proti tabáku (dále ČKPT) ve spolupráci s organizací Jules a Jim.

Program Típní to I má časovou dotaci 2 vyučovací hodiny, v rámci kterých jsou použity metody frontální výuky s interaktivní prezentací, dále metody kritického myšlení (např. brainstorming následků užívání tabákových výrobků s následnou diskuzí) a nácvik odmítání cigarety. V rámci frontální výuky jsou využity zážitkové aktivity, např. role-playing na doktory a pacienty či plánování rodného rozpočtu. Každá aktivita je ukončena reflexí.

Na Típní to I by měl ideálně navazovat preventivní program Típní to II v 8.–9. třídách ZŠ (v rozsahu 2 vyučovacích hodin) a měl by mu předcházet program Nekuřátka pro 3.–5. třídy ZŠ (2x2 vyučovací

hodiny). Tyto tři programy tak vzájemně tvoří komplexní preventivní kontinuum.

Cílem formativní evaluace bylo získat podklady pro zlepšení preventivních programů ČKPT, na základě čehož by poté byly vytvořeny nové metodiky preventivních programů.

2 METODIKA EVALUAČNÍHO VÝZKUMU

Formativní evaluace proběhla v období ledna až srpna 2015 a byla realizována pod supervizí nezávislého odborníka za účelem kontroly validity. Měla dva základní cíle, provést evaluaci výsledku preventivního programu Típní to I a analýzu potřeb pro efektivní program školské specifické prevence užívání tabáku. Těmto cílům byla podřízena metodika evaluačního výzkumu.

2.1 Výzkumné otázky

V rámci formativní evaluace byly položeny tři hlavní výzkumné otázky:

- Jaký je dopad programu Típní to I na vědomosti, chování a postoje žáků?
- Jaké jsou potřeby cílové skupiny žáků 7. tříd z hlediska obsahu a formy programů školské prevence užívání tabáku?
- Jaké jsou silné a slabé stránky preventivního programu Típní to I?

2.2 Výzkumný design

Formativní evaluace byla provedena komplexně integrací smíšeného výzkumného designu (kvantitativně-kvalitativní) s využitím kombinace několika technik sběru dat pro triangulaci výstupů.

Kvantitativní část evaluace byla řešena použitím dotazníku s plánem opakovaného měření, tzv. pre-post designu. Dotazník byl v každé třídě administrován dvakrát – těsně před začátkem realizace preventivního programu a 2–3 týdny po programu.

Kvalitativní část sestávala z využití semistrukturovaných interview, některých dat z dotazníkového šetření a analýzy produktů.

2.3 Techniky sběru dat

Dotazníkové šetření

Pro účely evaluace byl vytvořen specifický dotazník, který reflektoval deklarované cíle metodiky programu a snažil se zjistit údaje od žáků dle modelu KAB (Miovský, 2015). V dotazníkovém nástroji byly obsaženy otázky na základní demografické údaje, znalostní otázky, postojová škála a otázky zaměřené na zkušenosti dětí s tabákovými výrobky, a to úměrně cílové skupině žáků. Vyplnění dotazníku trvalo průměrně 10–15 minut.

Semistrukturovaná interview

Druhým zdrojem dat byly polostrukturované rozhovory se zkušenými lektory ČKPT zaměřené na subjektivně vnímané silné či slabé stránky preventivního programu Típní to I, zkušenosti s realizací programu a na osobní představu o kvalitní prevenci rizikového užívání tabáku. Délka zrealizovaných hovorů činila 40–60 minut.

Rešerše dostupných materiálů

Tým lektorů ČKPT byl dále pověřen rešerší relevantní literatury v oblasti školské prevence a rizikového užívání tabáku. Použity byly především výstupy projektu VYNŠPI-II (Miovský et al., 2015), Standardy odborné způsobilosti poskytovatelů primární prevence (Pavlas Martanová, 2012), data z European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction (EMCDDA, 2009, 2011) a další relevantní publikace týkající se rizikového užívání tabáku (např. Králíková, 2013). Byly také analyzovány metodické materiály programu Típní to I.

2. 4 Analýza dat

Analýza dotazníku

Kvantifikované proměnné v dotazníku byly znalosti o tabákové problematice, znalosti týkající se komunikace v rizikových situacích užívání tabáku, subjektivní vnímání škodlivosti tabákových výrobků, tendence ke kouření tabákových výrobků a zkrácená postojová škála ke kouření cigaret sestavená pro účely této evaluace, která byla inspirována standardizovanými postojovými škálami (Kollárik, 1984; Shore, Tashchian & Adams, 2000).

Proměnná tendence ke kouření tabákových výrobků (cigaret a vodních dýmek) byla kvantifikována jako součet otázek týkajících se aktuálního chování (např. „Kouřil jsi za poslední dva týdny aspoň jednu cigaretu?“) a intence k užívání tabáku (např. „Budeš chtít kouřit vodní dýmku jako dospělý?“; dle Crone et al., 2011; Hrubá & Žaloudíková, 2012).

Dotazník dále obsahoval otevřenou otázku na osobní důvody ke kouření či nekouření tabákových výrobků. V písemném i ústním zadání před vyplňováním dotazníku bylo zdůrazněno, že se má jednat o důvody, podle kterých by se žáci sami rozhodovali.

Každý žák si vytvořil dle zadaných kritérií jedinečný čtyřmístný kód dle čísla měsíce svého narození (např. pokud se žák narodil v lednu, napsal 01) a dle prvních dvou písmen křestního jména matky. Na základě kódu byly dotazníky spárovány.

Pro statistickou analýzu dat byl využit program IBM SPSS Statistics v kombinaci s programem R.

Analýza rozhovorů

Rozhovory byly se souhlasem účastníků zaznamenány na diktafon. Poté byly analyzovány procedurou tříúrovňového kódování dle Strausse a Corbinové (1999) ve vztahu k položeným výzkumným otázkám.

Analýza produktů a analýza potřeb

Provedená rešerše literatury byla v rámci analýzy produktů komparována s metodikou programu a dále s daty získanými od žáků z dotazníků a z rozhovorů s lektory. Všechna uvedená data byla syntetizována v závěrečné zprávě, z čehož vzešly výstupy pro analýzu potřeb specifické prevence užívání tabáku, což zastřešuje diskuzi o vylepšení preventivního programu.

2. 5 Výzkumný soubor

Celkem byly sebrány dotazníky od 217 žáků. Patnáct z nich nebylo zahrnuto do analýzy, protože vyplnili dotazník pouze jednou. Konečný výzkumný vzorek byl tvořen žáky ze čtyř základních škol a dvou víceletých gymnázií (N=202), ve všech případech šlo o žáky sedmých tříd (celkem 12 tříd, průměrný věk=12,9 let). Ve výzkumném souboru mírně převažovali chlapci (N=111), 28 % rodičů dětí byli kuřáci. Následující tabulka uvádí základní demografické charakteristiky výzkumného souboru rozdělené podle škol. (Tabulka 1.)

Třídy byly vybrány metodou příležitostného výběru, jednalo se o všechny třídy, ve kterých byl v období dubna a května 2015 realizován program Típní to I. Sběr dat proběhl během školního vyučování, ředitelé škol zapojených ve výzkumu poskytli informovaný souhlas a rodiče byli informováni o podmínkách účasti v dotazníkovém šetření. Školy i účastníci výzkumu byli anonymizováni.

Dále byly provedeny rozhovory se zkušenými lektory ČKPT (N=2). Lektoři byli vybráni metodou záměrného výběru na základě kritéria minimálně dvouleté praxe poskytování preventivního programu Típní to I a vedení odborných konzultací na Lince pro odvykání kouření, dnes Národní lince pro odvykání kouření (Kulhánek, 2016). Lektoři podepsali informovaný souhlas se zapojením do výzkumu, jejich jména uváděná v dalším textu byla změněna.

3 VÝSLEDKY

3. 1 Evaluace výsledku programu Típní to I

Skrze dotazník a metodu pre-post jsme vyhodnotili krátkodobý dopad programu na chování, postoje a informovanost žáků. Program se ukázal jako efektivní ve změně úrovně znalostí v tabákové problematice včetně komunikace v rizikových situacích užívání tabáku, tendenci ke kouření vodní dýmky a subjektivně vnímané škodlivosti vodní dýmky (Wilcoxon test: $p=0,001$ ve všech případech). Vliv programu se neprokázal na postoj ke kouření tabákových výrobků ($p=0,150$), tendenci ke kouření cigaret ($p=0,420$) a subjektivně vnímanou škodlivost cigaret ($p=0,385$).

V rámci položkové analýzy postojové škály se zjistilo, že ve druhém měření žáci více souhlasili s tvrzením „mělo by se zakázat kouření ve všech restauracích“ ($p=0,012$) a s položkou „díky kouření může mít člověk více kamarádů“ ($p=0,001$). Průměrná hodnota položky o zákazu kouření v restauracích se posunula k silnějšímu souhlasu, přičemž celkově se zákazem kouření v restauracích souhlasilo 80,2 % žáků v prvním měření (silně souhlasilo 44,6 %) a ve druhém měření 82,7 % (silně souhlasilo 54,5 %). Otázka o souvislosti kamarádství s kuřáctvím se naopak vychýlila k mírnějšímu nesouhlasu.

Kód školy – Počet tříd	N	N chlapci	N dívky	Průměrný věk	Kouří otec	Kouří matka
ZA – 1 třída	15	6	9	13 let	4 (27%)	6 (40%)
ZB – 3 třídy	42	23	19	12,8 let	15 (36%)	12 (29%)
ZC – 2 třídy	41	25	16	13,1 let	22 (54%)	21 (51%)
ZD – 2 třídy	22	12	10	12,8 let	8 (36%)	4 (22%)
GA – 2 třídy	31	19	13	12,7 let	7 (23%)	2 (6%)
GB – 2 třídy	50	26	24	12,8 let	5 (10%)	6 (12%)
Celkem	202	111	91	12,9 let	61 (30%)	51 (25%)
Základní školy	120	66	55	12,9 let	49 (41%)	43 (36%)
Gymnázia	82	45	36	12,8 let	12 (15%)	8 (10%)

Nejčastěji uváděným důvodem pro kouření cigaret byl stres, uvedlo jej v prvním i ve druhém dotazníku 39 žáků (19 %). Příkladem odpovědí bylo: „Na chvilku přestanu myslet na špatné věci normálního dne“; „Chvilí zlepši náladu“. Druhým nejčastěji udávaným důvodem pro kouření cigaret byla kategorie kamarádů („Je to fajn dát si s kamarády“; „Abych nevypadal jako srab“). V prvním měření udalo tuto kategorii důvodů 22 žáků, ve druhém měření 15. Dalšími udanými důvody s velmi malou četností bylo hubnutí a strach ze závislosti.

Nejčastěji udávaným důvodem pro nekouření cigaret bylo zdraví (77 %) a druhým nejčastějším důvodem byly peníze, přičemž ve druhé vlně sběru dat zmínilo tento důvod o 29 žáků více (32 % v prvním oproti 47 % ve druhém sběru dat). Třetím nejčastějším důvodem byl zápach a čtvrtým vztahy (např. „Vadí to lidem kolem mě“).

3.2 Analýza rozhovorů s lektory ČKPT

Z rozhovorů se zkušenými lektory vyplynuly některé mýty či faktické nepřesnosti, s kterými se u žáků na preventivním programu často setkávají. Jako nejfrekventovanější byly zmíněny tyto formulace: skoro všichni dospělí kouří; jediné riziko z kouření cigaret jsou plicní choroby; kuřáci mají slabou vůli, nekouřili by, kdyby nechtěli; pasivní kouření je horší než aktivní kouření; kouření vodní dýmky je méně škodlivé než kouření cigarety.

Oba lektori vnímají v prevenci kouření jako důležité téma kamarádství a možnosti odmítnout cigaretu. „Myslím, že je to i hodně o tom uvědomit si, že ta cigára se můžou odmítnout. Že si mnohdy myslí, že se z toho nedá vybruslit, že buď budu kouřit, nebo přijdu o ty kamarády“. Podle Jana je právě v tomto věku důležité naučit se vymezovat vůči návykovým látkám, přičemž „...odmítání cigaret je pro to dobrým tréninkovým hřištěm“. Proto považují oba lektori nácvik odmítání za důležitou součást preventivního programu, podle Petra by se tomu mohlo věnovat i více pozornosti.

Program by měl být dle lektorů zaměřený na formování postojů směrem k cigaretám a v tomto směru má vyvolat u dětí kognitivní disonanci ve smyslu, jak o cigaretách mohou smýšlet a jaké

jsou vědecky podložené poznatky a postoj společnosti. S tím souvisí také nutné rozšíření vnímání tématu kouření o další kontextuální souvislosti, jako jsou mezilidské vztahy, pasivní kouření či postoj společnosti.

Za silnou stránku programu Típní to I oba lektori považují právě to, že se snaží rozšířit téma kouření o jiná témata, než jsou dlouhodobé nemoci z kouření. Podle Jana je velmi povedená edukační část, která se zaměřuje na praktické fungování lidského těla. Z hlediska aktivit dle lektorů nejlépe funguje brainstorming (metoda kritického myšlení, kdy děti pracují v menších skupinách a samy si ujasní, co může kouření způsobovat, pozn. aut.) a dále denormalizace kouření skrze statistiky o stavu kouření ve světě, což se spojí s krátkou diskuzí o zákazu kouření v restauracích.

Na druhou stranu uznávají lektori, že v metodice minulého programu je příliš velké zaměření na dlouhodobá zdravotní rizika. Velmi malý či žádný prostor je věnován některým dle lektorů důležitým tématům pro tuto věkovou skupinu, jako je vliv na vzhled či důsledky vytvoření závislosti v dětském věku. Více prostoru by si také zasloužilo téma vodní dýmky či elektronické cigarety. Naopak je v metodice poměrně velký prostor věnován tématu odvykání kouření, což je dle lektorů pro tuto věkovou skupinu spíše předčasné.

Diskutovaným tématem v rámci rozhovorů s lektory bylo zasazení semináře do komunitního kruhu (seminář měl dříve poměrně velký poměr frontální výuky s proloženými aktivitami ve skupinkách, pozn. aut.). V této souvislosti je otázkou, jak nahradit prezentaci na interaktivní tabuli, která podle lektorů v některých částech velmi dobře funguje kvůli názornosti, na druhé straně je však kvůli tomu program méně flexibilní a příliš se podobá přednášce. Tuto malou flexibilitu lektori vnímají možná jako hlavní slabinu minulého programu. Alternativou by podle Petra mohlo být využití laminovaných obrázků, které by lektor mohl vytahovat dle potřeby.

3.3 Analýza potřeb

Následující tabulka ukazuje hlavní výstupy analýzy potřeb rozdělené dle tematických oblastí. (Tabulka 2.)

Stojí za pozornost, že analýza potřeb směřuje k tomu, že dlouhodobé zdravotní následky kouření by neměly být hlavním tématem programů protikuřáckých prevencí v této věkové skupině.

Součástí analýzy potřeb bylo také definování systémové podpory pro zvýšení efektivity školského preventivního programu rizikového užívání tabáku. Jedná se zejména o účinnou společenskou regulaci (tzv. kontrolu tabáku), dále o zajištění nekuřáckého prostředí školy a návaznosti na preventivní programy ze strany pedagogů (např. zohlednění preventivních témat v běžné výuce).

Efektivitu programu by také zvýšila spolupráce s rodiči, což si uvědomovali i dotazovaní lektori ČKPT. Dle vlastních slov by však toto rozšíření preventivního programu vyžadovalo komplexní inovaci a intenzivní zapojení všech zúčastněných stran (tj. žáků, školy a rodičů).

Společenská regulace tabáku je debatou dalece přesahující možnosti tohoto článku.

3. 4 Shrnutí hlavních výstupů formativní evaluace

Na základě všech výše prezentovaných výsledků vyvozujeme tyto hlavní závěry.

Silné stránky preventivního programu:

- Efektivní v krátkodobém zvýšení znalostí o tabáku.
- Efektivní v krátkodobém zlepšení znalostí o komunikaci v situacích souvisejících s užíváním tabákových výrobků.
- Efektivní v krátkodobém snížení tendence ke kouření vodní dýmky.
- Efektivní v krátkodobém zvýšení subjektivního vnímání škodlivosti vodní dýmky.
- Po programu silnější souhlas s tvrzením „mělo by se zakázat kouření v restauracích“ než před programem.
- Zaměření na rozvoj kritického myšlení.
- Edukační část o zdravotních následcích kouření (praktická biologie) a financích.
- Odbornost lektorů (praxe na lince odvykání kouření, adekvátnost poskytovaných informací).

Silné stránky preventivního programu, které jsou přítomny v nedostatečné míře:

- Návčik odmítání (ano, ale v malé časové dotaci).
- Kombinace mnohačetných strategií (ano, ale převažuje zaměření na informace).
- Využití peer prvku (ano, ale omezeně).

Slabé stránky preventivního programu:

- Neefektivní v krátkodobé změně postoje ke kouření cigaret.
- Neefektivní v krátkodobém snížení tendence ke kouření cigarety.
- Malý prostor pro evokaci a sdílení (velký podíl frontální výuky).
- Malá flexibilita programu.
- Příliš mnoho aktivit, které často není možné stihnout.
- Příliš velké zaměření na dlouhodobé zdravotní následky kouření a na znalosti.
- Nedostatečně jsou oslovována důležitá témata pro tuto cílovou skupinu: parta, kamarádství, vzhled, závislost.
- Není osloveno téma zvládání stresu.
- Hlavní zaměření je na kouření cigaret, je zde malý prostor pro jiné formy užívání tabáku.

Nezamýšlené vedlejší efekty:

- Po programu mírnější nesouhlas s tvrzením „díky kouření může mít člověk více kamarádů“ než před programem.

4 DISKUZE

Programy ČKPT byly před proběhnutou transformací skrze formativní evaluaci inzerovány jako vzdělávací programy (Greplová in Králíková, 2013) spíše než preventivní. Programy sice splňovaly některé charakteristiky kvalitní školské prevence dle Standardů odborné způsobilosti (Pavlas Martanová, 2012), byly například systematické a dlouhodobé, či začínaly v časném věku, na druhé

Důležitá témata pro cílovou skupinu žáků 7. tříd

- Stres a zvládání stresu
- Přátelství, vztahy
- Kouření ve společnosti
- Jiné tabákové výrobky než cigarety, včetně elektronických cigaret
- Pasivní kouření
- Peníze
- Vliv na vzhled

Relevantní cíle programu Típní to I

- Snížení prevalence kuřáctví
- Oddálení iniciace v užívání cigaret
- Harm reduction
- Podpora kritického myšlení
- Podpora sociálních kompetencí (např. návčik odmítání)
- Nabízení alternativ zvládání stresu, podpora asertivity a sebedůvěry

straně však měly určitá omezení, což provedený evaluační výzkum potvrdil.

Za asi nejvýznamnější slabinu minulých programů ČKPT bylo nutné považovat jejich malou flexibilitu, malý prostor pro sdílení zážitků mezi spolužáky (což je mj. dané základním frontálním uspořádáním s využitím prezentace) a konkrétně v případě programu Típní to I fakt, že svým zaměřením na dlouhodobé zdravotní následky nemusel být vhodně designovaný pro cílovou skupinu žáků 7. tříd. Tyto slabiny se ukazují také v provedené evaluaci výsledku, kdy sice došlo ke zvýšení znalostí, ale chování i postoje ke kouření cigaret zůstaly z velké části nezměněny. Je samozřejmě diskutabilní, nakolik je reálné, aby jediný program výrazně změnil postoje, neboť ty mívají tendenci být stabilní (Myers, 2016) a programy školské prevence v tomto směru nebývají samostatně příliš efektivní (Bruvold, 1993; Wiehe, Garrison, Christakis, Ebel & Rivara, 2005). Přesto je zásadní, aby preventivní programy vytvářely vhodnými metodami prostor pro možné formování postojů.

Z hlediska evaluace výsledku programu je ovšem v tomto směru poněkud zarážející, že se ukázala efektivita programu ve snížení tendence ke kouření vodní dýmky, i když se v rámci metodiky programu jedná o okrajové téma – vodní dýmka může být oslovena v brainstormingu, pokud žáci projeví zájem. Je ovšem možné, že právě díky projevenému zájmu pak mohou být žáci otevřenější případné intervenci. Navíc panuje kolem užívání vodní dýmky mnoho mýtů (Králíková, 2013), takže jejich pouhé vysvětlení může přinést kýžený efekt.

Data z výzkumného vzorku také naznačují, že žáci 7. tříd více lákají vyzkoušet vodní dýmku než klasickou cigaretu. Na otázku „láká tě vyzkoušet vodní dýmku“ odpovědělo kladně 29 žáků (14 %), zatímco na stejnou otázku o cigaretách odpověděli kladně pouze 2 žáci (na druhé straně 46 žáků, tedy 23 %, uvedlo, že již zkoušeli kouřit cigaretu oproti 12 %, kteří už vyzkoušeli vodní dýmku). Na základě těchto dat bychom mohli usuzovat, že experimentátoři s tabákovými výrobky ve věku 13 let již za sebou často mají první zkušenost s cigaretami, ale ne nutně s jinými tabákovými výrobky, jako je například vodní dýmka. Nabízí se hypotéza, zda by mohl být věk 7. třídy senzitivním obdobím k ovlivnění postoje k vodní dýmce.

S uvedeným souvisí předpoklad, že budoucí výzkumy prevence užívání tabáku by se mohly a měly stále více zaměřovat na jiné tabákové výrobky než na cigarety, především na vodní dýmku, bezdýmný tabák a aktuální trendy v užívání elektronických zařízení určených k inhalaci (National Academies of Sciences & Medicine, 2018; Pepper et al., 2017; Watkins, Glantz & Chaffee, 2018).

V našem výzkumném souboru se dále potvrdilo, že i když obecně žáci podceňují zdravotní rizika kouření, jsou poměrně kriticky zaměřeni na kouření ostatních. Podle studie GYTS z roku 2016 (Sovínová & Kostecká, 2017) souhlasí 83 % dotázaných žáků ve věku 13–15 let se zákazem kouření v uzavřených veřejných prostorách. V našem výzkumném souboru žáků 7. tříd souhlasilo se zákazem kouření v restauracích v prvním měření 80,2 % (silně souhlasilo 44,6 %). V této položce došlo jako u jedině v rámci postojové škály k posunu k silnějšímu souhlasu, přitom v metodice je tomuto tématu věnován poměrně malý prostor. Na základě tohoto faktu se

dá uvažovat, že by v prevenci kouření mohla být účinnější diskuze o kouření ve společnosti a s tím souvisejícími zdravotními následky pasivního kouření než edukace o zdravotních následcích u samotných kuřáků.

Důležitým tématem ve školské prevenci kouření tabáku je souvislost kouření s vytvářením kamarádských vztahů, neboť kuřáctví důležitých vrstevníků je významným prediktorem kouření v adolescenci (Scal, Ireland & Borowsky, 2003; Kobus, 2003; Madarasová Gecková et al., 2005; Hu, Griesler, Schaffran & Kandel, 2011). Toto bylo zdůrazněno také lektory ČKPT v rozhovorech. S uvedeným souvisí nutnost rozvíjení sociálních dovedností žáků, které jsou spojené například s odmítáním nabízené cigarety. Rizikové je v tomto případě přesvědčení žáků, že kuřáci mají více přátel, což si myslí asi třetina žáků základních škol (dle Greplové, 2013), ve sledovaném výzkumném souboru ovšem s tvrzením „díky kouření může mít člověk více kamarádů“ souhlasil menší počet žáků, v prvním měření pouze 7,5 % a ve druhém 12,8 %.

Za pozornost stojí, že v rámci druhého (post) měření vyjádřili žáci mírnější nesouhlas s tvrzením „díky kouření může mít člověk více kamarádů“ než před programem. Jedním z možných vysvětlení tohoto výsledku by mohlo být to, že se o kuřácích na programu více mluví jako o nemocných, kterým je třeba pomoci. To může zvýšit toleranci ke kuřákům i u žáků, kteří byli předtím proti nim silně vyhranění. V takovém případě by bylo otázkou diskuze, nakolik je tento efekt chtěný, nebo nechtěný. Na jednu stranu je totiž takové vztahování se ke kuřákům jistě eticky opodstatněné a může mít i svůj preventivní význam. Na druhou stranu však může takový názor vést k častějšímu pobytu mezi kuřáky a tím k většímu riziku užívání tabáku. V tomto smyslu by se z hlediska hlavních cílů mohlo jednat o důležitý nezamýšlený účinek programu. Ať je vysvětlení tohoto výsledku jakékoli, programy primární prevence by se tématu souvislosti kouření s kamarádstvím měly věnovat s určitou mírou opatrnosti a měl by tomu být věnován v programu dostatečný prostor.

Určitý nesouhlas v datech se objevil u tématu hubnutí. Lektori ho v rozhovorech zmínili jako jedno z důležitých témat a také dle literatury je téma kontroly hmotnosti důležité jak pro prevenci, tak pro rozhodnutí přestat kouřit (Králíková, 2013). Nicméně v dotazníku ho jako důvod ke kouření uvedli pouze dva žáci. To samozřejmě neznamená, že by se tímto tématem neměla prevence kouření zabývat, nicméně uvedená skutečnost pravděpodobně o to více zdůrazňuje důležitost zacílení na téma kamarádských vztahů v této věkové skupině.

Zcela neosloveným tématem u evaluovaného programu Típní to I je v jeho metodice souvislost kouření se zvládnutím stresu. Stres jako důvod ke kouření uvedlo v dotazníku 19 % žáků (jednalo se o nejčastěji udávaný důvod ke kouření cigaret), ale v rozhovorech s lektory toto téma přímo nezaznělo. Téma nicméně figuruje v doporučeném obsahu minimálního preventivního programu pro oblast adiktologie (Miovský et al., 2015), kde je uvedeno, že preventivní programy zaměřené na látkové závislosti by měly nabízet alternativu k jinému zvládnutí stresu než skrze užívání psychoaktivních látek. S tím souvisí to, že schopnost sebekontroly je společně s akademickými kompetencemi důležitým protektivním faktorem v užívání návykových látek (EMCDDA, 2009).

Za silnou stránku programu je naopak nutné považovat práci s metodami kritického myšlení, které podporují protektivní faktor akademické kompetence. To, že akademické kompetence mohou být protektivním faktorem, naznačuje v našem vzorku také nižší četnost užívání tabákových výrobků u studentů gymnázia oproti stejně starým žákům základních škol (12 % oproti 29 %). U nových programů lze v tomto smyslu navázat na kvalitní edukační část, včetně nácvičku odmítání.

Lze shrnout, že program Típní to I splňoval základní předpoklady pro vytvoření efektivního preventivního programu, ale nebyl vhodně zacílen z hlediska témat aktuálních pro danou věkovou skupinu ani nevyužíval těch nejvhodnějších metod tak, aby mohl efektivněji aspirovat na ovlivnění postojů a chování žáků.

Za hlavní slabiny provedené formativní evaluace lze považovat to, že nebyla využita kontrolní skupina a nebylo možné kontrolovat vnější proměnné, což může snižovat reliabilitu výsledků. Školy byly vybrány metodou příležitostného výběru, výsledky tak není možné generalizovat.

Při použití dotazníku je vždy diskutabilní, nakolik žáci odpovídají pravdivě. Vzhledem k velkému množství položek v dotazníku bylo v některých případech možné kontrolovat souběžnou obsahovou validitu. Například pokud žák na otázku, proč je dobré kouřit, odpověděl „Na chvíli přestanu myslet na špatné věci normálního dne“ a zároveň udal, že kouřil cigaretu v posledních dvou týdnech, můžeme považovat takový dotazník za věrohodný.

Dalším omezením je to, že evaluované programy byly realizovány pouze dvěma lektory, přičemž u devíti z programů jím byl autor evaluace. Navíc je obtížné odhadnout, nakolik lze výsledky hodnocení efektivity přičítat metodice programu a nakolik osobnímu vkladu konkrétních lektorů, neboť osobnost realizátora prevence může z velké části ovlivnit efekt programu (Miovský et al., 2015). Z uvedených důvodů byla součástí evaluace snaha minimalizovat možná konfirmační zkreslení skrze triangulaci různých metod a kontrolou třetí osoby – supervizora.

I přes uvedené výhrady lze výsledky považovat za validní vzhledem k tomu, že bylo využito mnohočetných strategií při sběru, analýze a interpretaci dat. To umožnilo komplexní pohled na evaluovaný program, a došlo tak k bohatému nashromáždění podkladů pro zlepšení preventivního programu.

Diskutované nevýhody provedené evaluace mohou být také vyváženy tím, že se jednalo o evaluaci s nízkými náklady, a to jak z hlediska nízkých finančních nákladů, tak z hlediska času potřebného k jejímu provedení. Hledisko ekonomičnosti je také jedním z důležitých znaků efektivní evaluace (Pavlas Martanová, 2012). Celkově proto popsaná evaluace nese mnoho znaků příkladu dobré praxe.

5 ZÁVĚR

Výstupy z provedené formativní evaluace byly použity k vytvoření nových metodik programů ČKPT tak, aby byla více posílena interaktivita a aby byly programy lépe zacíleny na konkrétní věkové skupiny z hlediska oslovovaných témat. Cílem je větší možnost ovlivnění postojů k užívání tabákových výrobků, než bylo možné

v rámci evaluované metodiky. V současné době jsou nové generace preventivních programů připraveny a uvedeny do praxe.

Výsledky z provedené evaluace lze mj. využít k širší diskuzi o tom, co by měly obecně splňovat preventivní programy zaměřené na oblast rizikového užívání tabáku. Data také upozorňují na nutnost dalšího výzkumu v oblasti prevence jiných tabákových výrobků. Popsaný evaluační výzkum zároveň naznačuje možnost užitečného spojení výzkumu a praxe s využitím spolupráce neziskových organizací a vysokých škol.

Role autorů | M. Vanek provedl rešerši odborných zdrojů, připravil design výzkumu, provedl sběr, analýzu a interpretaci dat, V. Pavlas Martanová supervidovala proces realizace evaluačního výzkumu a spolupodílela se na tvorbě výzkumné metodiky, A. Kulhánek se spolupodílel na rešerši odborných zdrojů, interpretaci výsledků a přípravě diskuze, dále provedl formální a obsahovou úpravu textu článku. Všichni autoři přispěli ke vzniku článku a schválili konečnou podobu manuskriptu.

Konflikt zájmů | M. Vanek a A. Kulhánek jsou zaměstnanci organizace Jules a Jim, z. ú. Evaluační výzkum v rámci formativní evaluace byl zadán organizací Jules a Jim, z. ú., ve spolupráci s Českou koalicí proti tabáku s cílem zlepšení školských preventivních programů užívání tabáku. V. Pavlas Martanová je bez konfliktu zájmů.

LITERATURA / REFERENCES

- Bruvold, W. H. (1993). A meta-analysis of adolescent smoking prevention programs. *American Journal Of Public Health*, 83(6), 872–880. <https://doi.org/10.2105/AJPH.83.6.872>
- Crone, M. R., Spruijt, R., Dijkstra, N. S., Willemsen, M. C. & Paulussen, T. G. W. M. (2011). Does a smoking prevention program in elementary schools prepare children for secondary school? *Preventive Medicine*, 52(1), 53–59.
- European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction. (2009). Preventing later substance use disorders in at-risk children and adolescents: a review of the theory and evidence base of indicated prevention. Thematic papers. Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg (available at: <http://www.emcdda.europa.eu/publications/thematic-papers/indicated-prevention>).
- European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction. (2011). European drug prevention quality standards: a manual for prevention professionals. Luxembourg: Publication Office of the European Communities.
- Chomynová, P., Csémy, L. & Mravčík, V. (2016). Evropská školní studie o alkoholu a jiných drogách (ESPAD) 2015. Zaostřeno, (5). Praha: Úřad vlády České republiky: Národní monitorovací středisko pro drogy a závislosti. Retrieved from https://www.drogy-info.cz/data/obj_files/32196/734/zaostreno_2016-05_v03.pdf.
- Foltová, L. (2012). Rodiče, nebo kamarádi? Aneb kdo má větší vliv na chování adolescenta? *Adiktologie*, 12(4), 321–333.
- Greplová, J. (2013). Prevalence kouření a postoje k užívání tabáku mezi nezletilými v České republice. *Adiktologie*, 13(3–4), 240–247.
- Hrubá, D. & Žaloudíková, I. (2012). What limits the effectiveness of school-based anti-smoking programmes?. *Central Europe Journal of Public Health*, 20(1).
- Hu, M. C., Griesler, P., Schaffran, C. & Kandel, D. (2011). Risk and protective factors for nicotine dependence in adolescence. *J. Child Psychol. Psychiatry*, 52(10), 1063–1072. doi:10.1111/j.1469-7610.2010.02362.x.
- Kobus, K. (2003). Peers and adolescent smoking. *Addiction*, 98(1), 37–55.
- Kollárik, T. (1984). Postojová škála ke kouření. *Psychodiagnostika*.
- Králiková, E. (2013). Závislost na tabáku: epidemiologie, prevence a léčba. Břeclav: ADAMIRA.
- Kulhánek, A. (2016). National Tobacco Quitline Czech Republic – a way to professionalization. *Adiktologie*, 16(4), 374–377.
- Madarasová Gecková, A., Stewart, R., Dijk, J. P. van, Orosová, O., Groothoff, J. W. (2000). Measuring attitudes toward smoking. *The Journal Of Social Psychology*, 140(5), 615–623. <https://doi.org/10.1080/00224540009600501>.
- Miovský, M. (2012). Výkladový slovník základních pojmů školské prevence rizikového chování. Praha: Klinika adiktologie, 1. lékařská fakulta Univerzity Karlovy v Praze a Všeobecná fakultní nemocnice v Praze ve vydavatelství Togga.
- Miovský, M., Aujezká, A., Burešová, I., Čablová, L., Červenková, E., Exnerová, M. et al. (2015). Programy a intervence školské prevence rizikového chování v praxi (Druhé, přepracované a doplněné vydání). Praha: Klinika adiktologie 1. LF UK v Praze a VFN v Praze.
- Miovský, M., Gabrhelík, R., Charvát, M., Šťastná, L., Jurystová, L. & Pavlas Martanová, V. (2015). Kvalita a efektivita v prevenci rizikového chování dětí a dospívajících. Praha: Klinika adiktologie 1. LF UK v Praze a VFN v Praze.
- Myers, D. G. (2016). *Sociální psychologie*. Brno: Edika.
- National Academies of Sciences & Medicine. (2018). *Public health consequences of e-cigarettes*. Washington, DC: The National Academies Press.
- Pavlas Martanová, V. (2012). Standardy odborné způsobilosti poskytovatelů programů školské primární prevence rizikového chování. Praha: Klinika adiktologie, 1. lékařská fakulta Univerzity Karlovy v Praze a Všeobecná fakultní nemocnice v Praze ve vydavatelství Togga.
- Pepper, J. K., Lee, Y. O., Watson, K. A., Kim, A. E., Nonnemaker, J. M. & Farrelly, M. C. (2017). Risk factors for youth e-cigarette “vape trick” behavior. *J. Adolesc. Health*, 61(5), 599–605. doi:10.1016/j.jadohealth.2017.05.010.
- Post, D. (2005). Influence of socio-economic status, parents and peers on smoking behaviour of adolescents. *European Addiction Research*, 11, 204–209.
- Scal, P., Ireland, M. & Borowsky, I. W. (2003). Smoking among American adolescents: A risk and protective factor analysis. *Journal of Community Health*, 28(2), 79–97. doi:10.1023/a:1022691212793.
- Shore, T. H., Tashchian, A. & Adams, J. S. (2000). Development and validation of a scale. *The Journal of Social Psychology*. 140(5), 615–623.
- Sovínová, H. & Kostecká, L. (2017). Czech Republic 2016 Country Report: Global Youth Tobacco Survey (GYTS). Retrieved from http://www.szu.cz/uploads/documents/czpzp/zavislosti/koureni/Country_Report_2016_GYTS.1.2018.pdf.
- Sovínová, H., Csémy, L. & Kernová, V. (2014). Užívání tabáku a alkoholu v České republice: zpráva o situaci za období posledních deseti let. Praha: Státní zdravotní ústav.
- Strauss, A. & Corbinová, J. (1999). *Základy kvalitativního výzkumu: postupy a techniky metody zakotvené teorie* (1st ed.). Boskovice: Albert.
- Váňová, A., Skýřvová, M. & Malý, M. (2018). Užívání tabáku v České republice 2017. Retrieved from http://www.szu.cz/uploads/documents/szu/aktual/uzivani_tabaku_2017.pdf
- Watkins, S., Glantz, S. A. & Chaffee, B. W. (2018). Association of noncigarette tobacco product use with future cigarette smoking among